

BYZANTINA LODZIENSIA

XXIV

Zofia A. Brzozowska

Sofia

**upersonifikowana
Mądrość Boża**

Dzieje wyobrażeń
w kręgu kultury
bizantyńsko-słowiańskiej

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Zofia A. Brzozowska

Sofia – upersonifikowana Mądrość Boża
Dzieje wyobrażeń w kręgu kultury bizantyńsko-słowiańskiej

[Kup książkę](#)

BYZANTINA LODZIENSIA

seria wydawnicza Katedry Historii Bizancjum UŁ

założona przez

Profesora Waldemara Cerana

w

1997 r.

Nº XXIV

[Kup książkę](#)

BYZANTINA LÓDZIENSIA
XXIV

Zofia A. Brzozowska

Sofia – upersonifikowana Mądrość Boża

Dzieje wyobrażeń w kręgu kultury
bizantyńsko-słowiańskiej

 WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

[Kup książkę](#)

BYZANTINA ŁODZIENSIA

seria wydawnicza Katedry Historii Bizancjum UŁ

N° XXIV

KOMITET REDAKCYJNY

Mirosław J. Leszka – przewodniczący

Andrzej Kompa – sekretarz

Sławomir Bralewski

Paweł Filipczak

Maciej Kokoszko

Kirił Marinow

Teresa Wolińska

RECENZENT

prof. dr hab. Józef Naumowicz, Uniwersytet Kard. Stefana Wyszyńskiego

ADIUSTACJA I KOREKTA

Jan Mikołaj Wolski, Andrzej Kompa

SKŁAD I ŁAMANIE

Tomasz Pietras

ADRES REDAKCJI

Katedra Historii Bizancjum UŁ

ul. A. Kamińskiego 27a

90-219 Łódź, Polska

bizancjum@uni.lodz.pl

www.bizancjum.uni.lodz.pl

OKŁADKĘ I SKŁAD KSIĄŻKI PROJEKTOWAŁ

Sebastian Buzar

Wydrukowano z dostarczonych Wydawnictwu gotowych materiałów

Ilustracja na okładce pochodzi z rękopisu bizantyńskiego z XIII w. (PHБ, рреч. 269, fol. 3)

Autorka dziękuje za udzielenie zgody na jej wykorzystanie Oddziałowi Rękopisów

Rosyjskiej Biblioteki Narodowej w St. Petersburgu

Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki, przyznanych na podstawie decyzji nr DEC-2011/03/N/HS2/00890

Uniwersytet
ŁÓDZKI

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2015. Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I • Drukowano na papierze Stella Press 65 g dostarczonym przez PaperlinX Sp. z o.o. •

Zam. nr W.06992.15.0.M • Ark. druk. 30,625 • Printed in Poland •

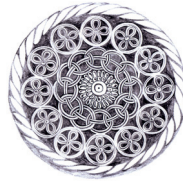
ISBN 978-83-7969-825-7 • eISBN 978-83-7969-826-4

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego • 90-131 Łódź, ul. W. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl • księgarnia@uni.lodz.pl • tel. (42) 665 58 63, fax (42) 665 58 62

***Pamięci mojej Babci
Zofii
(1920–2015)***

Spis treści

Wstęp	I
--------------------	----------

R O Z D Z I A Ł I

Wyobrażenia o Mądrości Bożej w chrześcijaństwie wschodnim	19
---	-----------

1. Chrystus – Wcielone Słowo Boże jako Sofia w tradycji bizantyńskiej	22
1.1. Chrystus – Mądrość Boża w pismach Ojców Kościoła	26
1.2. Wątki sofijne w hymnografii bizantyńskiej	43
1.3. Wcielone Słowo czy niestworzona energia? Między chrystologią a sofio- logią palamizmu	49
1.4. Komu tak naprawdę dedykowano w Bizancjum kościoły Hagia Sofia? ...	55
1.5. Chrystus – Mądrość Boża w ikonografii Kościoła wschodniego	71
2. Duch Święty jako Sofia w tradycji bizantyńskiej	87

R O Z D Z I A Ł II

Źródła żeńskiej personifikacji Sofii w duchowości bizantyńsko- prawosławnej	93
--	-----------

1. Upersonifikowana Mądrość Boża w Starym Testamencie	93
1.1. Księga Przysłów	96

1.2. Księga Hioba	108
1.3. Mądrość Syracha	109
1.4. Księga Mądrości [Salomona].	118
2. Maryjny wymiar Sofii w kulturze wschodniego chrześcijaństwa	134
2.1. Bogurodzica jako „dom Mądrości” w duchowości bizantyńskiej	134
2.2. Maryjno-eklezjastyczny wymiar Sofii na obszarze <i>Slavia Orthodoxa</i>	141
2.2.1. Świątynie Hagia Sofia w źródłach proveniencji słowiańskiej.	146
2.2.2. Bogurodzica jako „dom Sofii” w słowiańskim malarstwie ikonowym	162

R O Z D Z I A Ł III

Chrześcijańska muza – Sofia jako inspiratorka świętych w ikonografii Kościoła wschodniego

1. Przedstawienia Sofii jako muzy w sztuce bizantyńskiej (VI–XIII w.).	174
2. Personifikacja Mądrości Bożej w sfragistyce bizantyńskiej (VI–XI w.).	194
3. Sofia – muza w sztuce okresu „renesansu Paleologów” na Bałkanach	198
4. Wyobrażenia Sofii jako muzy w sztuce ruskiej (XIV–XVI w.).	227

R O Z D Z I A Ł IV

Uczta u Pani Mądrości (Prz 9, 1–6). Dzieje motywu w piśmiennictwie i sztuce obszaru *Slavia Orthodoxa*.

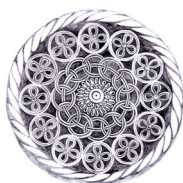
1. Prz 9, 1–6 w piśmiennictwie staro-cerkiewno-słowiańskim	261
2. Motyw „uczty Mądrości” w sztuce obszaru <i>Slavia Orthodoxa</i>	286

R O Z D Z I A Ł V

Sofia – upersonifikowana Mądrość Boża w kulturze Nowogrodu Wielkiego (XIII–XVI w.)	319
1. Republika Świętej Sofii. Mądrość Boża w ideologii politycznej Nowogrodu Wielkiego (XIII–XV w.)	320
2. Caryca Sofia Przemądra. Wyobrażenie o upostaciowionej Mądrości Bożej a folklor północnoruski.	341
3. Tronująca Sofia na ikonach nowogrodzkich – geneza i rozwój motywu.	345
4. Kontrowersje wokół ikon Sofii w świetle źródeł ruskich z XV–XVI w.	368
Zakończenie	379
Wykaz skrótów	385
Bibliografia	389
Źródła	389
Opracowania	405
Summary	439
Резюме	443
Indeks osób	447
Indeks nazw geograficznych i etnicznych	459
Ilustracje	465

Wstęp

Jeśli wierzyć anonimowemu słowiańskiemu hagiografowi z IX–X w., św. Konstantyn Filozof, znany też pod zakonnym imieniem Cyryla, brat św. Metodego, późniejszy Apostoł Słowiańszczyzny, miał w dzieciństwie doświadczyć osobliwej wizji. W wieku siedmiu lat w sennym marzeniu został poproszony o wybranie dla siebie małżonki spośród wielu panien na wydaniu, przyprowadzonych przed jego oblicze. Przyjrzawszy się zgromadzonym wokół pięknościom, zwrócił uwagę na jedną z nich, która swoją urodą i nieomal cesarskim strojem przyćmiewała wszystkie konkurentki. Wybranką Konstantyna była – jak się później okazało – Sofia, upersonifikowana Mądrość Boża...¹

Wizja, znana nam z trzeciego rozdziału żywotu obszernego św. Konstantyna Filozofa, była już obiektem dogłębnych studiów i doczekała się obszernej literatury przedmiotu². Rzadko jednak

¹ *Żywot Konstantyna*, 3, tłum. T. Leher-Splawinski, s. 7.

² Przegląd istniejącej literatury przedmiotu znajdzie Czytelnik m.in. w następujących pracach: D. Češmedžiev, *Sofija – Premädrost Božija v kirilo-metodievskija agiografski cikāl*, Pbg 23.1, 1999, s. 67–69; i d e m, *Sofija – Premudrost' Bož'ja v kirillo-mefodievskom agiografičeskom cikle*, BHR 28, 2000, s. 20–22.

w dotychczasowych badaniach zwracano uwagę na fakt, iż pojawiająca się na kartach interesującego nas tu źródła personifikacja Mądrości Bożej nie jest elementem, charakterystycznym tylko dla jednego utworu staro-cerkiewno-słowiańskiego, ale częścią bardziej złożonego, wykraczającego daleko poza zwykłą literacką konwencję³, zjawiska, którego przejawy odnaleźć możemy na gruncie cywilizacji wschodniochrześcijańskiej niemal wszędzie: w ikonografii i piśmiennictwie, a nawet w architekturze (fenomen kościołów Hagia Sofia).

Bohaterką niniejszej rozprawy jest zatem Sofia – uosobiona Mądrość Boża, figura, mająca swe źródło w starotestamentowej tradycji sapien-cjalnej (hebr. *Hokmah*, gr. *Sofia*), a następnie znajdująca twórcze roz-winięcie w kulturze bizantyńsko-słowiańskiej. Postaci tej nie należy postrzegać w kategoriach zwykłej personifikacji, ani – tym bardziej – mylić ze św. Zofią (męczennicą, żyjącą według przekazów hagiograficz-nych w II w.). W tekstach staro-cerkiewno-słowiańskich Sofię przyjęto określać terminami **сѡфїа** **сѡфїа** **Прѣмѣдрость Божїа**⁴. Na potrzeby niniejszych rozważań, by uniknąć nieporozumień i podkre-slić fakt, iż upersonifikowana Mądrość i św. Zofia to dwa, zupełnie różne byty, postanowiłam nazywać przedmiot moich badań mianem, będącym dokładnym tłumaczeniem drugiego z wymienionych wyżej określeń scs: Sofia – Mądrość Boża.

W tym miejscu należałoby postawić pytanie, kim jest uosobiona Mądrość? Zagadnienie to było przedmiotem filozoficznych dociekań wielu osób, od epoki patrystycznej poczynając, a na współczesnej teologii

³ Zapewne refleksem tej samej literackiej tradycji jest chociażby, zawarta w doku-mentach soboru *in Trullo* z 691–692 r., pochwała cesarza Justyniana II, w której znaj-duje się metaforyczne sformułowanie, iż jest on osobą, którą Sofia obrała na swojego małżonka. SC, col. 932–933. Z. G a v r i l o v i ć, *Divine Wisdom as Part of Byzantine Imperial Ideology. Research into the Artistic Interpretations of the Theme in Medieval Serbia Narthex Programmes of Lesnovo and Sopoćani*, Zog II, 1980, s. 44; F. D v o r n i k, *Byzantine Political Ideas on Kievian Russia*, DOP 9/10, 1956, s. 87.

⁴ W tym miejscu warto też zaznaczyć, iż leksem **Прѣмѣдрость** ma również inne znaczenia: „filozofia”, „prawdziwa wiara” (ὁρθόδοξος πίστις). *Staroslavjanskij slovar’ po rukopisjam X–XI vv.*, Moskva 1994.

feministycznej kończąc. Wizja *Hokmah/Sofia*, pojawiająca się na kartach trzech tekstów starotestamentowych (Księgi Przysłów, Mądrości Syracha oraz Księgi Mądrości) stwarza bowiem u odbiorcy nieodparte wrażenie, iż figura ta jest nieomal niezależnym od Stwórcy bytem duchowym, niejako Bogiem w żeńskiej postaci. Niniejsza praca w żaden sposób nie pretenduje do formułowania jakichkolwiek twierdzeń na temat istoty Sofii z teologicznego punktu widzenia. Przedmiotem naszych studiów będą natomiast dzieje jej ikonograficznych i literackich wyobrażeń, utrwalonych w źródłach, pochodzących z konkretnego obszaru (*Slavia Orthodoxa*) i określonej epoki historycznej (średniowiecza).

Ramy terytorialne prowadzonych w rozprawie rozważań wyznacza zatem przestrzeń *Slavia Orthodoxa*, rozumiana jako część Słowiańszczyzny Południowej i Wschodniej, objęta cywilizacyjnymi wpływami Bizancjum. Interesujący mnie fenomen staram się badać równolegle na płaszczyźnie kultury trzech etnosów: bułgarskiego, serbskiego i ruskiego. Ponieważ jednak duchowości, piśmiennictwa i sztuki obszaru *Slavia Orthodoxa* nie sposób analizować w oderwaniu od ich cywilizacyjnego źródła, kultura wschodniochrześcijańska jest stale obecna w toku mych rozważań, a będące jej produktem artefakty stanowią cenne tło porównawcze dla prezentowanych przeze mnie zjawisk.

Biorąc pod uwagę fakt, iż w centrum mojego zainteresowania znajduje się kultura bizantyńsko-słowiańska, za cezurę początkową pracy należałoby uznać okres kształtowania się piśmiennictwa w języku staro-cerkiewno-słowiańskim (scs) i chrześcijańskiej duchowości na Bałkanach i na Rusi, tj. X–XI w. Specyfika materiału źródłowego sprawiła jednak, że zdecydowana większość prezentowanych w rozprawie zagadnień dotyczy XIII–XV w. W dość elastyczny sposób należałoby również pojmować końcową ramę czasową tematu. Schyłek XV stulecia, będący dla historyka–mediewisty częstokroć nieprzekraczalną barierą, w dziejach wyobrażeń na temat upostaciowionej Mądrości Bożej stanowiłby cezurę sztuczną. Niejednokrotnie widać bowiem wyraźnie, że procesy kulturowe, zapoczątkowane na obszarze *Slavia Orthodoxa* w XIV–XV w. znajdują swe pełne rozwinięcie już w tzw. okresie postbizantyńskim (XVI–XVII w.).

W tym miejscu należałoby jeszcze raz podkreślić, że fenomen upersonifikowanej Mądrości Bożej badam na płaszczyźnie chrześcijaństwa wschodniego. Z tego też względu poza obszarem moich zainteresowań w niniejszej monografii pozostają (niejednokrotnie niezwykle ciekawe) wyobrażenia na temat Sofii, funkcjonujące w obrębie innych kręgów cywilizacyjnych. Spośród nich wymienić można zwłaszcza:

- Judaizm – w pracy uwzględnione zostały tylko te elementy żydowskiej tradycji sapiencjalnej, które wywarły wpływ na ukształtowanie się obrazu Sofii w kulturze bizantyńsko-słowiańskiej. Wiele miejsca poświęcam zatem starotestamentowym korzeniom personifikacji Mądrości Bożej. Poglądy filozoficzne tworzącego na przełomie er Filona Aleksandryjskiego wspominane są natomiast już tylko epizodycznie. Z niezwykle żalem musiałam również pominąć zagadnienie, opisywanej przez tego myśliciela na kartach *De vita contemplativa*, religijnej wspólnoty kobiet (zaliczanej do grupy terapeutów), które obierały Sofię na swą towarzyszkę życia (małżonkę?)⁵. Poza kręgiem moich zainteresowań pozostaje również całokształt wyobrażeń o Mądrości w średniowiecznej kabalistyce⁶.
- Chrześcijaństwo zachodnie – wizja Sofii w kulturze łacińskiego średniowiecza jest fenomenem niezwykle złożonym, wielowątkowym i zasługującym na odrębne opracowanie. W niniejszej dysertacji uwzględnione zostały tylko te jego elementy, które mogły oddziaływać na uformowanie się zgoła unikalnych wyobrażeń o upersonifikowanej Mądrości Bożej na gruncie ruskim (przede wszystkim w Nowogrodzie Wielkim). Niejednokrotnie w toku narracji prezentowane są również ikonograficzne wizerunki Sofii, pochodzące z regionów, objętych zarówno wpływami sztuki bizantyńskiej, jak i zachodnioeuropejskiej, np. z Italii czy terenów lewantyńskich, znajdujących się czasowo pod panowaniem łacińskim.

⁵ S. Schroer, *Wisdom Has Built Her House. Studies on the Figure of Sophia in the Bible*, Collegeville 2000, s. 102–104, 111.

⁶ J. Deutsch Kornblatt, *Solov'ev's Androgynous Sophia and the Jewish Kabbalah*, SRev 50, 1991, s. 486–496.

Poza zakresem moich badań pozostają natomiast poglądy zachodnich Ojców Kościoła (m.in. św. Augustyna). Niezwykle fascynującą i godną oddzielnych studiów kwestią jest miejsce Sofii w mistyce kobiecej z XI–XIII w. (m.in. w pismach słynnej Hildegardy z Bingen, Elżbiety z Hesji, Gertrudy z Helfty). Godzien odnotowania jest również fakt, iż upersonifikowana Mądrość Boża pojawiała się w myśli innych teologów średniowiecznych, np. twórców związanych z dworem karolińskim (Alkuina, Jana Szkota Eriugeny), Hrabana Maura, Piotra Damianiego, Alberta Wielkiego, Bernarda z Clairvaux, czy też późnych mistyków niemieckich (Mistrza Eckharta, Henryka Suza, Mikołaja z Kuzy). Należy także nadmienić, że ikonograficzne wyobrażenia Sofii odnaleźć możemy na miniaturach, zdobiących łacińskie rękopisy⁷.

- Islam – poza ramami tematycznymi niniejszej rozprawy pozostają m.in. komentarze do starotestamentowych ksiąg sapiencjalnych autorstwa średniowiecznych myślicieli muzułmańskich (np. żyjącego w jedenastowiecznej Kordobie Ibn Hazma, wyrażającego zdziwienie, że opisana w ósmym rozdziale Księgi Przysłów upersonifikowana Mądrość Boża sprawia *de facto* wrażenie niezależnej od Jahwe bogini)⁸ oraz zagadnienie wpływu wschodniochrześcijańskiej sofiologii na duchowość suficką.

Niemniej istotne jest również zastrzeżenie, że w niniejszej rozprawie pragnęłam ukazać całokształt wyobrażeń na temat upersonifikowanej

⁷ M. T. d'Alverny, *La Sagesse et ses sept filles. Recherches sur les allégories de la philosophie et des arts libéraux du IXe au XIIe siècle*, [in:] e a d e m, *Etudes sur le symbolisme de la Sagesse et sur l'iconographie*, Aldershot 1993, s. 245–278 (I); F. v. Liliensfeld, „Frau Weisheit” – in *Byzantinischen und Karolingischen Quellen des 9. Jahrhunderts – allegorische Personifikation, Hypostase oder Typus?*, [in:] i d e m, *Sophia – die Weisheit Gottes. Gesammelte Aufsätze 1983–1995*, Erlangen 1997, s. 111–150; B. McGinn, P. F. McGinn, *Mistycy wczesnochrześcijańscy. Wizje Boga u mistrzów duchowych*, tłum. E. E. Nowakowska, Kraków 2008, s. 75–86, 145–156; J. Sebesta, *Ikona Bożej Mądrości – Sedes Sapientiae. Boska Sofia w nauczaniu i ikonografii chrześcijańskiej*, SEI 13, 2011, s. 437–439, 443–449.

⁸ B. Lang, *Lady Wisdom: a Polytheistic and Psychological Interpretation of a Biblical Goddess*, [in:] *A Feminist Companion to Reading the Bible. Approaches, Methods and Strategies*, ed. A. Brenner, C. Fontaine, Sheffield 1997, s. 400.

Mądrości Bożej, mieszczących się w ramach wschodniochrześcijańskiej ortodoksji. Z tego też względu poza obszarem moich zainteresowań pozostają te wizje Sofii, które uznane zostały za heretyckie lub były propagowane tylko przez pewną grupę wyznawców, znajdujących się na peryferiach Kościoła czy – tym bardziej – poza nim.

Zgodnie z powyższym założeniem zdecydowałam się nie włączać do analizy źródeł gnostyckich (m.in. słynnych tekstów z Nag Hammadi, IV w.), w których odnaleźć można niezwykle rozwiniętą pod względem filozoficznym wizję uosobionej Sofii, uznanej za jeden z tzw. eonów oraz ostatnią z Boskich emanacji, która przez swój upadek przyczyniła się do powstania świata materialnego⁹.

Poza kręgiem moich dociekań pozostaje również sfera słowiańskiego folkloru. Wyjątek uczyniony został jedynie dla ludowych przekazów na temat upostaciowionej Mądrości Bożej, pochodzących z okolic Nowogrodu Wielkiego, ze względu na ich niezwykle zbieżność z wizją, wyłaniającą się z innych źródeł proveniencji północnoruskiej.

Zagadnienie, znajdujące się w centrum mojego zainteresowania, było obiektem wielu studiów na gruncie światowej humanistyki. W obcojęzycznej literaturze przedmiotu wyodrębnić można kilka grup opracowań naukowych na dany temat:

- Prace badaczy zachodnich, związanych z nurtem teologii feministycznej (np. Caitlin Matthews, Roberta Powella)¹⁰ nie uwzględniają zazwyczaj wielowiekowej obecności omawianego motywu

⁹ Sofiologia gnostycka posiada już dość obszerną literaturę przedmiotu, m.in. G. Quispel, *Gnoza*, tłum. B. Kita, Warszawa 1988, s. 34–35, 86–90, 118–151; M.K. Trófiłova, *Pervyj pokajannyj gimn Sofii. Iz gnostičeskoj interpretacii*, VDI 4, 1990, s. 105–117; K. Rudolph, *Gnostycka kosmologia i kosmogonia*, Nom 2, 1992, s. 5–24; i d e m, *Gnoza. Istota i historia późnoantycznej formacji religijnej*, tłum. G. Sowiński, Kraków 1995, s. 65–84, 93–101, 116–118, 138–143, 186–187, 204–208, 280–283; J.F. Nash, *Sophia: the Gnostic Heritage*, EQ 5, 2009, s. 29–39.

¹⁰ C. Matthews, *Sophia, Goddess of Wisdom. Bride of God*, Wheaton 2001; R. Powell, *The Sophia Teachings. The Emergence of the Divine Feminine in our Time*, Great Barrington 2007.

w duchowości prawosławnej. Nie prezentują również – lub ukazują w sposób niezwykle pobieżny – procesu kształtowania się wyobrażeń o Mądrości Bożej w myśli wczesnochrześcijańskiej, pismach Ojców Kościoła, cywilizacji bizantyńskiej oraz średniowiecznej kulturze obszaru *Slavia Orthodoxa*.

- Teksty o charakterze ściśle biblistycznym – księgi starotestamentowe, zawierające wizję upersonifikowanej Mądrości Bożej przyciągają od dawna uwagę uczonych, takich jak m.in. Richard J. Clifford¹¹, John Day¹², Judith M. Hadley¹³, Bernhard Lang¹⁴, Roland E. Murphy¹⁵, Silvia Schroer¹⁶, Alice M. Sinnott¹⁷. Analizując fenomen Sofii

¹¹ R.J. Clifford, *Proverbs IX: a Suggested Ugaritic Parallel*, VT 25, 1975, s. 298–306; i d e m, *Wisdom*, Collegeville 2013.

¹² J. Day, *Asherah in the Hebrew Bible and Northwest Semitic Literature*, JBL 105, 1986, s. 385–408; i d e m, *Yahweh and Gods and Goddesses of Canaan*, [in:] *Ein Gott allein? JHWH-Verehrung und biblischer Monotheismus im Kontext der israelitischen und altorientalischen Religionsgeschichte*, ed. W. Dietrich, M.A. Klopfenstein, Freiburg 1994, s. 181–193; i d e m, *Foreign Semitic Influence on the Wisdom of Israel and its Appropriation in the Book of Proverbs*, [in:] *Wisdom in Ancient Israel. Essays in honour of J.A. Emerton*, ed. J. Day, R.P. Gordon, H.G.M. Williamson, Cambridge 1995, s. 55–70.

¹³ J.M. Hadley, *The Khirbet el-Qom Inscription*, VT 37, 1987, s. 50–62; e a d e m, *Yahweh and „his Asherah”: Archaeological and Textual Evidence for the Cult of the Goddess*, [in:] *Ein Gott allein?...*, s. 235–256; e a d e m, *Wisdom and the Goddess*, [in:] *Wisdom in Ancient Israel...*, s. 234–243; e a d e m, *From Goddess to literary Construct: the Transformation of Asherah into Hokmah*, [in:] *A Feminist Companion to Reading the Bible. Approaches, Methods and Strategies*, ed. A. Brenner, C. Fontaine, Sheffield 1997, s. 360–399.

¹⁴ B. Lang, *Der monarchische Monotheismus und die Konstellation zweier Götter im Frühjudentum: ein neuer Versuch über Menschensohn, Sophia und Christologie*, [in:] *Ein Gott allein?...*, s. 559–563; i d e m, *Lady Wisdom...*, s. 400–423.

¹⁵ R.E. Murphy, *Assumptions and Problems in Old Testament Research*, CBQ 29, 1967, s. 101–112; i d e m, *Wisdom and Creation*, JBL 104, 1985, s. 3–11; i d e m, *Wisdom's Song: Proverbs 1:20–33*, CBQ 48, 1986, s. 456–460; i d e m, *Wisdom and Eros in Proverbs 1–9*, CBQ 50, 1988, s. 600–603; i d e m, *The Personification of Wisdom*, [in:] *Wisdom in Ancient Israel...*, s. 222–233.

¹⁶ S. Schroer, *Die personifizierte Sophia im Buch der Weisheit*, [in:] *Ein Gott allein?...*, s. 543–557; e a d e m, *Wisdom Has Built Her House...*

¹⁷ A.M. Sinnott, *The Personification of Wisdom*, Farnham 2005.

z literaturoznawczego lub teologicznego punktu widzenia, starając się osadzić go w szerszym kontekście kultury religijnej starożytnego Bliskiego Wschodu i tym samym zrozumieć jego genezę, badacze ci nie uwzględniają zazwyczaj dziejów interesującego nas tu motywu w późniejszej tradycji chrześcijańskiej.

- Monografie i artykuły naukowe poświęcone obecności figury upersonifikowanej Mądrości Bożej na obszarze Słowiańszczyzny Wschodniej – prace tego rodzaju charakteryzują się częstokroć niezwykle szerokim spojrzeniem na analizowany fenomen, prezentując jednocześnie wiele aspektów funkcjonowania motywów sofijnych w kulturze wczesnochrześcijańskiej i bizantyńskiej. Badania nad ikonograficznymi i literackimi wizerunkami Sofii, znanymi ze źródeł staroruskich, zapoczątkowano już w pierwszej połowie XX w., a ich efektem były teksty m.in. Alberta M. Ammana¹⁸, Gieorgija Florowskiego¹⁹ i Siergieja Awierincewa²⁰. Próbę syntetycznego ukazania bizantyńskich i staroruskich wyobrażeń na temat Sofii podejmował kilkakrotnie w swoich artykułach John Meyendorff²¹.

¹⁸ A.M. Amman, *Darstellung und Deutung der Sophia im vorpetrinischen Russland*, OCP 4, 1938, s. 120–156; i d e m, *Slawische „Christus–Engel” Darstellungen*, OCP 6, 1940, s. 467–494.

¹⁹ G. Florovskij, *The Hagia Sophia Churches*, [in:] i d e m, *Aspects of Church History*, Belmont 1975, s. 131–135; i d e m, *O počitanii Sofii, Premudrosti Bożej, v Vizantii i na Rusi*, [in:] i d e m, *Dogmat i istorija*, Moskva 1998.

²⁰ S.S. Averincev, *K ujasneniju smysla nadpisi nad konchoj central’noj apsidy Sofii Kievskoj*, [in:] *Drevnerusskoe iskusstvo i chudožestvennaja kul’tura domongolskoj Rusi*, red. V. Lazarev, Moskva 1972, s. 25–49; i d e m, *Premudrost’ v Vetchom Zavete*, AIOM 1, 1994, s. 25–38; i d e m, *Premudrost’ Božija postroiła „dom” (Kniga Pritčej Solomonovyh 9:1) dlja prebyvanija Božija s nami. Ponjatje Sofii i smysl ikony*, [in:] *Sofija Premudrost’ Božija. Vystavka russkoj ikonopisi XIII–XIX vv. iz sobranij muzeev Rossii*, red. O.S. Popova, G.V. Popov, L.I. Lifšic, G.V. Sidorenko, Moskva 2000, s. 4–8; i d e m, *Sofija – Logos. Slovar’*, Kiev 2000.

²¹ J. Meyendorff, *L’iconographie de la Sagesse Divine dans la tradition byzantine*, CAI 10, 1959, s. 259–277; i d e m, *Wisdom–Sophia: Contrasting Approaches to a Complex Theme*, DOP 41, 1987, s. 391–401; i d e m, *Tema „Premudrosti” v vostočnoevropejskoj srednevekovoj kul’ture i ee nasledie*, [in:] *Literatura i iskusstvo v sisteme kul’tury*, red. B.B. Piotrovskij, Moskva 1988, s. 244–252.

Kilka wartościowych szkiców poświęconych interesującemu nas tu zagadnieniu ukazało się w drugiej połowie XX w. na łamach periodyku „Trudy Otdela drevnerusskoj literatury”²². Motyw upersonifikowanej Mądrości Bożej w sztuce wschodniochrześcijańskiej badali m.in. Lew Lifszic²³, Engelina Smirnowa²⁴ i Nina Kwliwidze²⁵. Aktualnie miejsce Sofii w kulturze staroruskiej znajduje się w centrum naukowego zainteresowania przede wszystkim dwóch uczonych: Wiery Briusowej²⁶ i Priscilli Hunt²⁷. Po tematykę sapiencjalną

²² T.A. Sidorova, *Volotovskaja freska „Premudrost’ sozda sebe dom” i ee otnošenje k novgorodskoj eresi strigoł’nikov v XIV v.*, TODL 26, 1971, s. 212–231; G.M. Prochorov, *Posłanie Titu-ierarchu Dionisija Areopagita v slawjanskom perevode i ikonografija „Premudrost’ sozda sebe dom”*, TODL 38, 1985, s. 18–41.

²³ L. Lifšic, *Die Ikone „Sophia – Weisheit Gottes” aus der Sammlung der Museen des Moskauer Kreml. Zur Frage nach der Herkunft und der Zeit des ersten Auftauchens des sogenannten „Novgoroder” ikonographischen Typs*, [in:] *„Die Weisheit baute ihr Haus”. Untersuchungen zu Hymnischen und Didaktischen Ikonen*, ed. K.C. Felmy, E. Hausteiner-Bartsch, München 1999, s. 29–42; i d e m, *Sofija Premudrost’ Božija v russkoj ikonopisi*, [in:] *Sofija Premudrost’ Božija...*, s. 9–17; i d e m, *Premudrost’ v russkoj ikonopisi*, VV 61, 2002, s. 138–150.

²⁴ È.S. Smirnova, *Miniatury dvuch novgorodskich rukopisej*, [in:] *Drevnerusskoje iskusstvo. Rukopisnaja kniga*, red. O.I. Podobedova, Moskva 1983, s. 180–203; e a d e m, *Fonti della Sapienza. Le miniature di Novgorod del XV secolo*, Milano 1996; e a d e m, *Licevye rukopisi Velikogo Novgoroda XV v.*, Moskva 1994.

²⁵ N.V. Kvlividze, *Ikona Sofii Premudrosti Božiej i osobennosti novgorodskoj liturgičeskoj tradicii v konce XV v.*, [in:] *Sakrał’naja topografija srednevekovogo goroda: Izvestija Instituta christianskoj kul’tury srednevekov’ja*, t. I, Moskva 1998, s. 86–99; e a d e m, *Novgorodskaja ikona Sofii Premudrosti Božiej*, [in:] e a d e m, *Pravoslavnaja ikona. Kanon i stil’*, K bogoslovskomu rassmotreniju obraza, Moskva 1998, s. 387–393.

²⁶ V.G. Brjusova, *Tolkovanie na IX Pritču Solomona v Izbornike 1073 g.*, [in:] *Izbornik Svjatoslava 1073 g. Sbornik statej*, red. B.A. Rybakov, Moskva 1977, s. 292–306; e a d e m, *Ikona „Sofija Premudrost’ Božija” novgorodskogo perevoda i „Slovo o Premudrosti”*, [in:] *Germenevika drevnerusskoj literatury*, red. M.Ju. Ljustrov, t. X, Moskva 2000, s. 384–395; e a d e m, *Sofija Novgorodskaja. Pamjatnik iskusstva i istorii*, Moskva 2001; e a d e m, *Sofija Premudrost’ Božija v drevnerusskoj literaturie i iskusstve*, Moskva 2006.

²⁷ P. Hunt, *The Novgorod Sophia Icon and „The Problem of Old Russian Culture”. Between Orthodoxy and Sophiology*, Symp 4/6, 1999/2001, s. 1–40; e a d e m, *Georgij Florovskij o novgorodskoj ikone sv. Sofii v kontekste moskovskoj kul’tury XVI v.*, NIS 10 (20), 2003, s. 133–175; e a d e m, *Confronting the End. The Interpretation of the Last*

sięgają też w swych studiach badacze z najmłodszej generacji (m.in. Natalia Bachariewa²⁸, Alexandra Deyneka²⁹, Siergiej Zołotariew³⁰). Próbę syntetycznego ukazania staroruskich wyobrażeń o uosobionej Mądrości Bożej na szerokim tle kultury Bizancjum i obszaru *Slavia Orthodoxa* podejmowali także m.in. Petr Balcarek³¹, Donald M. Fiene³² i Markus Osterrieder³³. Cenną pomocą w badaniach nad fenomenem Sofii okazać się może również, zawierający wiele interesujących tekstów i starannie dobrany materiał ikonograficzny, album, opublikowany w dwóch wersjach językowych (włoskiej i rosyjskiej)³⁴.

- Prace poświęcone literackim i ikonograficznym wyobrażeniom Mądrości Bożej na gruncie południowoślowiańskim – studia na ten temat zainicjowane zostały już w połowie XX w. przez Svetozara Radojčića, specjalizującego się zwłaszcza w późnośredniowiecznym

Judgment in a Novgorod Wisdom Icon, Bsl 65, 2007, s. 275–325; e a d e m, *The Wisdom Iconography of Light. The Genesis, Meaning and Iconographic Realization of a Symbol*, Bsl 67, 2009, s. 55–118.

²⁸ N.N. B a c h a r e v a, *Obraz Premudrosti iz Pritč Solomonovyh v vostočno-chri-srianskoj ekezegetike*, VNU 1.6, 2007, s. 123–128; e a d e m, *Sofijnye motivy v vostočno-chri-srianskoj chudožestvennoj kul'ture IV – načala XV vv. Avtoreferat dissertacii na soiskanie učenoi stepeni kandidata filosofskich nauk*, Nižnij Novgorod 2007.

²⁹ A. D e y n e k a, *The Ackland Sophia: Contextualizing, Interpreting, and „Containing” Wisdom*, Chapel Hill 2007.

³⁰ S. Z o l o t a r e v, *O chramach vo imja Sofii Premudrosti Bożej*, VNGU.IF 49, 2008, s. 16–19; i d e m, *Sofija Premudrost' Božija. Problemy i perspektivy religiozno-filosofskogo i iskusstvovedčeskogo osmyslenija*, GRČR 44/45, 2008, s. 228–330.

³¹ P. B a l c a r e k, *The Image of Sophia in Medieval Russian Iconography and its Sources*, Bsl 60, 1999, s. 593–610.

³² D.F. F i e n e, *What is the Appearance of Divine Sophia?*, SRev 48, 1989, s. 449–476.

³³ M. O s t e r r i e d e r, *Das Land der Heiligen Sophia: das Auftauchen des Sophia-motivs in der Kultur der Ostslaven*, WSA 50, 2002, s. 5–62.

³⁴ *Sophia. La Sapienza di Dio*, ed. G.C. A z z a r o, P. A z z a r o, Milano 1999; *Sofija Premudrost' Božija. Vystavka russkoj ikonopisi XIII–XIX vv. iz sobranij muzeev Rossii*, red. O.S. P o p o v a, G.V. P o p o v, L.I. L i f š i c, G.V. S i d o r e n k o, Moskva 2000.

malarstwie serbskim³⁵. Wzmiankowany kierunek badawczy kontynuują aktualnie m.in. Dragiša Bojović³⁶ i Branka Vranešević³⁷.

Z pomocą jakich źródeł można badać figurę upersonifikowanej Mądrości Bożej w kulturze bizantyńsko-słowiańskiej? Przede wszystkim należy w tym miejscu zwrócić uwagę na fakt, iż historyk pragnący zgłębić wspomniane zagadnienie nie dysponuje – tak jak biblista – zamkniętym korpusem tekstów, pozwalających na przeprowadzenie całościowej analizy interesującego go fenomenu. Utwory, poruszające problematykę sapiencjalną, zaczynają bowiem na obszarze *Slavia Orthodoxa* powstawać niezwykle późno – u schyłku XV w. (*Słowo o Mądrości czy Wyjaśnienie, czym jest Sofia Mądrość Boża* Zenobiusza z Otyni). W badaniach nad motywem uosobionej Mądrości zawodne okazują się również, zazwyczaj tak przydatne w studiach nad wyobrażeniami religijnymi dawnych epok, źródła hagiograficzne i hymnograficzne. W Kościele wschodnim w średniowieczu nie istniała odrębna tradycja liturgiczna, poświęcona Sofii. Oficjum na jej cześć pojawiło się na obszarze Słowiańszczyzny Wschodniej dopiero w XVII w. (za jego autora uważany jest zazwyczaj książę Siemion

³⁵ S. Radojčić, *Umetnički spomenici manastira Chilandara*, ZRVI 3, 1955, s. 163–192; i d e m, *Freske Markovog Manastira i život sv. Vasilija Novog*, ZRVI 4, 1956, s. 215–227; i d e m, *Likovi inspirisanih*, [in:] i d e m, *Tekstovi i freske*, Novi Sad 1965, s. 9–22; i d e m, *Freska pokajanja Davidovog u ochridskoj sv. Sofiji*, [in:] i d e m, *Tekstovi i freske...*, s. 128–135; i d e m, *Staro srpsko slikarstvo*, Beograd 1966; i d e m, *La table de la Sagesse dans la littérature et l'art serbes*, ZRVI 16, 1975, s. 215–224; i d e m, *Zografi. O teoriji slike i slikarskog stvaranja u našoj staroj umetnosti*, [in:] i d e m, *Odabrani članci i studije 1933–1978*, Beograd–Novi Sad 1982, s. 81–96; i d e m, *O Trpezi Premudrosti u srpskoj književnosti i umetnosti od ranog XIII do ranog XIX v.*, [in:] i d e m, *Odabrani članci i studije 1933–1978...*, s. 223–229; i d e m, *Prilozi za istoriju najstarijeg ochridskog slikarstva*, [in:] i d e m, *Odabrani članci i studije 1933–1978...*, s. 109–127; i d e m, *Uloga antike u starom srpskom slikarstvu*, [in:] i d e m, *Odabrani članci i studije 1933–1978...*, s. 65–73.

³⁶ D. Bojović, *Trpeza Premudrosti arhiepiskopa Danila II*, PKJIF 74, 2008, s. 21–29; i d e m, *Trpeza Premudrosti*, Beograd–Niš 2009.

³⁷ B. Vranešević, *Primer personifikacija Božanske Premudrosti u Radoslavljevom jevandlju*, NViz 9, 2011, s. 377–387; e a d e m, *Muza – Božanska Premudrost: jedan antički motiv i njegova transformacija u hrišćanskom kontekstu*, NViz 10, 2012, s. 415–427.

Szachowski)³⁸. Chcąc stworzyć możliwie całościowe opracowanie motywu uosobionej Mądrości Bożej, badacz zmuszony jest więc zbierać i zestawiać ze sobą zazwyczaj dość enigmatyczne informacje, rozproszone w wielu różnych źródłach. W niniejszej pracy wykorzystywałam zatem następujące rodzaje przekazów, analizując dawne teksty w oparciu o ich istniejące edycje i wydania faksymilne rękopisów:

- Historiografia (bizantyńska i słowiańska) – źródła tego rodzaju, uważane powszechnie za podstawę warsztatu mediewisty, w studiach nad wyobrażeniami sapiencjalnymi okazały się przydatne tylko jako materiał do badań nad dziejami świątyni Hagia Sofia oraz sposobem, w jaki były one odbierane przez ludzi średniowiecza. Swoisty wyjątek stanowią w tej kategorii latopisy nowogrodzkie (I–IV). W przeciwieństwie do kronik, pochodzących z innych obszarów, są one bowiem zabytkami, pozwalającymi dać w miarę precyzyjną odpowiedź na pytanie, w jaki sposób przedstawiciele środowiska, w którym powstawały, postrzegali uosobioną Mądrość Bożą.
- Itineraria – datowane na XIII–XV w. relacje podróżników ruskich z pobytu w stolicy Bizancjum (m.in. arcybiskupa Antoniego, tj. Dobryni Jadrejkowicza, Stefana z Nowogrodu, Ignacego ze Smoleńska, diakona Zosyma)³⁹ pozwalają zaobserwować, w jaki sposób Słowianie Wschodni postrzegali konstantynopolitańską świątynię Hagia Sofia i interpretowali jej nazwę.
- Pisma wschodnich Ojców Kościoła oraz późniejszych teologów bizantyńskich i słowiańskich, homiletyka – teksty tego rodzaju stanowią niezwykle ważną z punktu widzenia tematu grupę, odzwierciedlając bowiem oficjalne poglądy najważniejszych autorytetów chrześcijańskich w kwestii teologicznego znaczenia figury upersonifikowanej Mądrości Bożej. Co więcej, utwory te zawierają częstokroć

³⁸ V.G. Brjusova, *Sofija Premudrost' Bożija...*, s. 159–163; S. Zolotarev, *Sofija Premudrost' Bożija...*, s. 309–314.

³⁹ G.P. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the 14th and 15th centuries*, Washington 1984.

obszerną interpretację fragmentów ksiąg starotestamentowych, zawierających wizję osobowej Sofii⁴⁰.

- Słowiańskie księgi liturgiczne, hagiografia i hymnografia – źródła zaliczane do tej kategorii pozwalają określić, jakie elementy starotestamentowej wizji upersonifikowanej Mądrości Bożej oraz jej oficjalnej wschodniochrześcijańskiej wykładni mogły być znane – za pośrednictwem liturgii – szerszym kręgom społecznym⁴¹.

⁴⁰ Teksty wschodnich Ojców Kościoła były w niniejszej pracy analizowane głównie w oparciu o klasyczną, wielotomową edycję: *Patrologiae cursus completus. Series graeca*, ed. J.-P. Migne, Paris 1857–1866. Spośród źródeł bizantyńskich na szczególną uwagę zasługuje tu natomiast m.in. obszerny utwór autorstwa patriarchy konstantynopolańskiego Filoteusza Kokkinosa, zawierający egzegezę motywów sapiencjalnych w starotestamentowej Księdze Przysłów. Badając proces recepcji spuścizny patrystycznej na obszarze *Slavia Orthodoxa*, należy natomiast wziąć pod uwagę fakt, iż zazwyczaj teksty Ojców Kościoła i pisarzy bizantyńskich tłumaczone były na język staro-cerkiewno-słowiański fragmentarycznie i włączane w obręb rękopisów typu *miscellanea*. Aby udzielić odpowiedzi na pytanie, które utwory wschodniochrześcijańskie były znane na Bałkanach i na Rusi, a tym samym mogły oddziaływać na uformowanie się, charakterystycznych dla tego regionu, wyobrażeń na temat upersonifikowanej Mądrości Bożej, konieczne okazało się zatem zapoznanie się z rozmaitymi kompendiami tego rodzaju, np. słynnym *Zbornikiem Symeona – Światosława* z 1073 r. Zazwyczaj podstawą studiów nad manuskryptami słowiańskimi typu *miscellanea* były ich istniejące, faksymilne edycje, kilka zabytków udało mi się natomiast poznać podczas bezpośrednich badań, przeprowadzonych w Oddziale Rękopisów Rosyjskiej Biblioteki Narodowej w St. Petersburgu, np. kodeks pergaminowy z XIII w. (PHБ, Q.n.I.18), zawierający tłumaczenie na język scs komentarza autorstwa Anastazego Synaity do Prz 9, 1–6 (fol. 23'–24) oraz oryginalny ruski tekst na temat Mądrości Bożej (fol. 22–23). Rękopis ten był obiektem wieloletnich studiów Haliny Wątróbskiej (*The Izbornik of the XIIIth Century (Cod. Leningrad, GRB, Q.p.I.18). Text in Transcription*, PKn 19/20, 1987. *Prilożenie*). Badaczka jest również autorką, nieosiągalnej dla mnie, kompletnej edycji faksymilno-mikrofilmowej rękopisu PHБ, Q.n.I.18, zaopatrzonej w obszerny komentarz naukowy: H. Wątróbska, *The Izbornik of the XIIIth Century*, vol. I, *Introduction, Codicological, Paleographic and Structural Description, Linguistic Characteristics, Bibliography, Incipitaria, Tables and Text in Transcription*; vol. II, *Text in Facsimile*; vol. III, *Indexes, Early Slavic Texts*, vol. III, IDC Micro-Edition, Zug 1987.

⁴¹ Spośród bizantyńskiej spuścizny hymnograficznej w studiach nad motywami sapiencjalnymi szczególne znaczenie mają utwory autorstwa Romana Melodosa, Jana z Damazku i Kosmasa z Majumy oraz hymn *Akatyst*. Badania nad słowiańskimi księgami liturgicznymi (m.in. paremijnikami, palejami) pozwalają natomiast ustalić, które

- Źródła o charakterze normatywnym – ukazują miejsce wyobrażeń na temat Sofii w kulturze świeckiej interesującego nas tu obszaru. Szczególne znaczenie dla prowadzonych w niniejszej dysertacji rozważań mają dokumenty z terytorium republiki nowogrodzkiej z XIV–XV w.: uosobiona Mądrość Boża pojawia się bowiem niekiedy w inwokacji tych aktów⁴².

Realizacja niniejszego tematu badawczego, obejmującego wszak również dzieje ikonograficznych przedstawień upersonifikowanej Mądrości Bożej, byłaby niemożliwa bez wykorzystania innych materiałów niż źródła pisane. Kilkakrotnie w toku wywodu przywoływane są zatem artefakty sfragistyczne i numizmatyczne. Szczególne znaczenie dla prowadzonych w niniejszej dysertacji studiów mają przy tym: pieczęcie dostojników kościelnych patriarchatu konstantynopolitańskiego i bizantyńskich urzędników świeckich z VI–XI w. (zawierające podpisane wizerunki Sofii), pieczęcie arcybiskupów nowogrodzkich z XIII w. (Mądrość Boża pojawia się na widniejących na nich inskrypcjach) oraz monety Nowogrodu Wielkiego, wybijane od ok. 1420 r. (na rewersie tych numizmatów mogły znajdować się wyobrażenia sapiencjalne)⁴³.

fragmenty starotestamentowych Ksiąg Sapiencjalnych były znane szerszym kręgom społeczeństw obszaru *Slavia Orthodoxa* oraz w jaki sposób przedstawiciele Kościoła wschodniego próbowali tłumaczyć wiernym fenomen uosobionej Sofii. Kwestię żywotności określonych toposów, zaczerpniętych z tradycji sapiencjalnej Starego Testamentu, w piśmiennictwie scs pozwalają zaś prześledzić zabytki słowiańskiej hagiografii i hymnografii.

⁴² *Gramoty Velikogo Novgoroda i Pskova*, red. S.N. Val'k, Moskwa–Leningrad 1949.

⁴³ Źródła sfragistyczne i numizmatyczne badane były w oparciu o katalogi: V. Laurent, *Le Corpus des sceaux l'Empire byzantin*, vol. V, *L'Église*, p. I, *L'Église de Constantinople*, Paris 1963; vol. V, *L'Église. Planches*, Paris 1965; V.L. Janin, *Aktovye pečati Drevnej Rusi X–XV vv.*, t. II, *Novgorodskie pečati XIII–XV vv.*, Moskwa 1970; W. Seibt, M.L. Zarnitz, *Das Byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk. Katalog zur Ausstellung*, Wien 1997; *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, vol. IV, *The East*, ed. E. McGee, J. Nesbitt, N. Oikonomides, Washington 2001; V.L. Janin, *Denežno-vesovye sistemy domongołskoj Rusi i očerki istorii denežnoj sistemy srednevekovogo Novgoroda*, Moskwa 2009.

Niezwykle istotną kategorią źródeł są z punktu widzenia tematyki niniejszej pracy materiały ikonograficzne. Wizerunki upersonifikowanej Mądrości Bożej pojawiają się bowiem w wielu dziedzinach sztuki bizantyńsko-słowiańskiej. Odnajdujemy je na miniaturach frontyspisowych, zdobiących średniowieczne rękopisy, na mozaikach i malowidłach naściennych. Znane są również ikony uosobionej Sofii. Źródła tego rodzaju, ze względu na ich specyfikę, starałam się w miarę możliwości badać bezpośrednio. Iluminacje, znajdujące się na kartach greckich i słowiańskich manuskryptów, studiowałam m.in. podczas kwerend, przeprowadzanych w Oddziale Rękopisów Rosyjskiej Biblioteki Narodowej i w zbiorach Rosyjskiej Akademii Nauk w Sankt Petersburgu. Zapoznanie się z malowidłami naściennymi umożliwiły mi badania *in situ*, dokonane m.in. w soborach sofijskich w Kijowie i w Nowogrodzie Wielkim, w cerkwi na Wołotowym Polu oraz w najważniejszych ośrodkach sakralnych Serbii i Bułgarii, m.in. w świątyniach Mądrości Bożej w Ochrydzie i Sofii, w cerkwi Matki Bożej Peribleptos i św. Klemensa w Ochrydzie, w cerkwi Bogurodzicy Ljevińskiej w Prizrenie, w kościele św. Jerzego w miejscowości Staro Nagoričino, w siedzibie patriarchatu serbskiego w Peći, w monasterze Resava, w cerkwi św. Pantelejmona w Nerezi, w monasterze Gračanica i w kaplicy św. Mikołaja, będącej częścią kompleksu klasztorного Visoki Dečani. Nieodzowne były również wizyty w muzeach, przechowujących w swych zbiorach ikony Sofii. W sytuacji, w której dotarcie do interesującego mnie artefaktu okazywało się niemożliwe, z pomocą przychodziły mi wydania faksymilne rękopisów, albumy i katalogi wystaw.

Podstawową metodologiczną niniejszych badań jest zatem warsztat naukowy historyka i analiza konfrontatywna źródeł pisanych i ikonograficznych. Specyfika zagadnienia zawartego w temacie wymaga jednak spojrzenia interdyscyplinarnego, uwzględniającego elementy innych dziedzin humanistyki, m.in. literaturoznawstwa, paleoslawistyki, kodykologii, historii sztuki, religioznawstwa, biblistyki, teologii, patrologii i filozofii.

Niniejsza rozprawa powstała w ramach grantu finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki, *Sofia – upersonifikowana Mądrość Boża. Dzieje wyobrażeń w kręgu kultury bizantyńsko-słowiańskiej* (nr DEC-2011/03/N/HS2/00890)⁴⁴. Przyznane na realizację wzmiankowanego projektu badawczego środki finansowe umożliwiły mi odbycie kilku dłuższych, zagranicznych kwerend bibliotecznych oraz badań *in situ*. Jestem jednak pewna, że praca ta nie zostałaby również sfinalizowana, gdyby nie życzliwość wielu otaczających mnie osób.

W tym miejscu pragnęłabym więc przede wszystkim podziękować mojej Ukochanej Pani Profesor, Teresie Wolińskiej z Katedry Historii Bizancjum Uniwersytetu Łódzkiego, która przyjmując mnie pod swe skrzydła, umożliwiła mi nieskrępowany rozwój naukowy i podjęcie badań nad upersonifikowaną Mądrością Bożą, następnie zaś wspierała mnie na wszystkich etapach prac, nie szczędząc słów zachęty oraz *stricte* ludzkiego wsparcia i pociechy.

Jak wspominałam wyżej, prowadzone w ramach niniejszego studium badania opierały się na pracy z materiałem źródłowym, pochodzącym z wielu różnych epok historycznych, a tym samym wymagającym konsultacji specjalistów z zakresu m.in. teologii, biblistyki, patrystyki, filologii klasycznej, bizantynistyki, paleoslawistyki, kodykologii, historii sztuki i archeologii. Jestem więc niezwykle wdzięczna za wszystkie rady i uwagi: prof. Elżbiecie Jastrzębowskiej (Uniwersytet Warszawski), prof. Bożenie Iwaszkiewicz-Wronikowskiej (Katolicki Uniwersytet Lubelski), dr Małgorzacie Martens-Czarneckiej (Polska Akademia Nauk), prof. Maciejowi Salamonowi (Uniwersytet Jagielloński), ks. prof. Józefowi Naumowiczowi i ks. prof. Tomaszowi Stępniewi (Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego

⁴⁴ Fragmenty niniejszej pracy zostały zawarte, głównie w wersji obcojęzycznej, w następujących artykułach naukowych: Z. Brzozowska, *The Church of Divine Wisdom or of Christ – the Incarnate Logos? Dedication of Hagia Sophia in Constantinople in the Light of Byzantine Sources from 5th to 14th century*, SCer 2, 2012, s. 85–96; e a d e m, *Sofia – Mądrość Boża. Przymiot, energia czy odrębna osoba Boska w teologii Kościoła wschodniego (do XV w.)*, Hyb 20, 2013, s. 1–21; e a d e m, *Język przekładów Ksiąg Mądrościowych Starego Testamentu w XIII-wiecznych paremijnikach słowiańskich (na przykładzie Prz 9, 1–6)*, WS 53, 2014, s. 32–38; e a d e m, *Sophia – the Personification of Divine Wisdom in the Culture of Novgorod the Great from 13th to 15th Century*, SCer 4, 2014, s. 13–26.

w Warszawie), a także prof. Mirosławowi J. Leszce, prof. Sławomirowi Bralewskiemu i dr. Kiryłowi Marinowowi z Katedry Historii Bizancjum UŁ oraz prof. Georgiemu Minczewowi, dr. Iwanowi Petrowowi i dr Małgorzacie Skowronek z Katedry Filologii Słowiańskiej UŁ.

Słowa podziękowania kieruję również pod adresem wszystkich badaczy, skupionych wokół Centrum Badań nad Historią i Kulturą Basenu Morza Śródziemnego i Europy Południowo-Wschodniej im. prof. Waldemara Cerana, *Ceraneum* – na czele z jego dyrektorem, prof. Maciejem Kokoszko – za pozytywne nastawienie do mojej pracy i przyjazną atmosferę, dzięki której studia nad kulturą bizantyńsko-słowiańską były i są dla mnie prawdziwą przyjemnością. W sposób szczególny dziękuję tu pracownikowi Centrum *Ceraneum*, dr Karolinie Krzeszewskiej, za wsparcie organizacyjne w okresie, w którym powstawała niniejsza monografia.

Odrębne słowa podziękowania kieruję pod adresem ks. prof. Józefa Naumowicza z Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, który wziął na siebie trud napisania recenzji wydawniczej tej książki. Wyrazy wdzięczności należą się też prof. Mirosławowi J. Leszce z Katedry Historii Bizancjum UŁ za wieloaspektową pomoc, okazaną mi na wszystkich etapach powstawania niniejszego tomu. Mojej Mamie, Elżbiecie Myślińskiej-Brzozowskiej pragnę podziękować za wykonanie ornamentów zdobiących niniejszy tom. Mgr. Janowi M. Wolskiemu i mgr. Piotrowi Kręzłowi dziękuję za przejrzenie tekstu monografii i nieocenioną pomoc w przygotowaniu jej do druku.

Winna jestem również wdzięczność Rodzicom, którzy wybierając mi najlepszą z możliwych Patronkę, zdeterminowali mój przyszły los, a potem wspierali mnie we wszystkich działaniach.

Na koniec chciałabym również podziękować mojej Boskiej Opiekunce, Sofii – Mądrości Bożej, która nieustannie czuwa nade mną i wydobywa ze wszystkich życiowych tarapatów, w które popadam przez własną głupotę. Dziękuję jej za każdą z tych chwil, kiedy przysiadła na moim ramieniu i, przytulając swój policzek do mojego, szeptała słowa inspiracji i pociechy. Oby zawsze stała u mego boku!